

Надія Баландіна
(м. Полтава, Україна)

ПРАГМАТИЧНІ КЛІШЕ З ПОГЛЯДУ СИТУАТИВНО-ДЕЙКТИЧНОЇ МОДЕЛІ ПЕРЕКЛАДУ

Ситуативна модель перекладу чеських прагматичних кліше українською мовою розглядається з погляду відповідності дейктичних параметрів. Аналізується персональний дейксис, суб'єктивний і об'єктивний, соціальні ролі, гендерні характеристики, синтаксична позиція. Дейксис місця позначений соціальною детермінованістю одиниць, прив'язаністю до конкретної ситуації, конвенційністю і синтагматично-парадигматичними відношеннями. Часовий дейксис маркований теперішнім часом. Дейксис ввічливості репрезентує себе лексичними, словотвірними і граматичними, засобами.

Ключові слова: *ситуативна модель перекладу, ситуативний дейксис, персональний, часовий, локальний дейксис; дейксис ввічливості.*

Ситуативная модель перевода чешских прагматических клише на украинский язык рассматривается с точки зрения соответствия дейктических параметров. Анализируется персональный дейксис, субъективный и объективный, социальные роли, гендерные характеристики, синтаксическая позиция. Дейксис места обозначен социальной детерминированностью единиц, связью с конкретной ситуацией, конвенциональностью, и синтагматическими парадигматическими отношениями. Временной дейксис маркирован настоящим временем. Дейксис вежливости репрезентирует себя лексическими, словообразовательными и грамматическими средствами.

Ключевые слова: *ситуативная модель перевода, ситуативный дейксис, персональный, временной, локальный дейксис; дейксис вежливости.*

The situational model of Czech pragmatic clichés translation into the Ukrainian language is considered from point of view of relevance of deictic parameters. The personal, subjective and objective deixis, social roles, gender characteristics and syntactic positions are analyzed. The deixis of location is marked with social determinism of units, adherence to

a particular situation, conventionality and syntagmatic and paradigmatic relations. The temporal deixis is marked with the present time, however, each language represents it differently, by undifferentiation of temporal meaning in particular. The deixis of politeness represents itself by a variety of means: lexical, word building and grammatical.

Key words: *situational model of translation; situational deixis; personal, temporal, location deixis; deixis of politeness.*

Серед розмаїття моделей перекладу було б наївно порушувати питання, яка з них є найефективнішою: усі по-своєму правильні, хоча й підходять до об'єкта з різних боків. Це стосується і лінгвістичної моделі, що ґрунтується на мовній компетенції перекладача і становить мікстратегію перекладу, і комунікативної моделі як макстратегії, успішність реалізації якої залежить від комунікативної компетенції у широкому розумінні цього слова. Необхідним складником останньої вважається не тільки орієнтація на базову модель комунікативного процесу ХТО – ЩО – КОМУ – З ЯКОЮ МЕТОЮ – З ЯКИМ РЕЗУЛЬТАТОМ, де головним правилом перекладу є відповідність комунікативних ефектів оригіналу і перекладу, а й контексту, в межах якого розгортається взаємодія. Ситуативні параметри ХТО – КОМУ – ДЕ – КОЛИ поглиблюють комунікативну модель, надаючи їй присмаку сценічності, оскільки до розгляду залучаються учасники інтеракції, час і місце їх спілкування. Ситуативну (чи ситуативно-денотативну) модель перекладу нерідко співвідносять з теорією фреймів, де фрейм постає структурою усталених елементів, що визначають межі ситуації, увиразнює типове і важливе для епізодів соціальної взаємодії, зокрема рутинної [9]. Відповідно, перекладач у цьому випадку виходить з аналогії предметів, фактів і подій реального світу, їхніх характеристик, думок про них і суджень і знаходить адекватні форми вираження в мові перекладу. Таким чином, поняття адекватності перекладу ширше, ніж еквівалентності, оскільки забезпечує «необхідну повноту міжмовної комунікації в конкретних умовах» [5, с. 152].

Беручи до уваги об'єкт аналізу – прагматичні кліше – і його розгляд з погляду ситуативної моделі важливий ще й тому,

що для цього різновиду мовних одиниць ситуативна ознака, після їх відтворюваності, вважається головною [6, с. 17–18; 1, с. 1]. Прагматичні кліше (далі – ПК) настільки тісно пов'язані із ситуацією, що, по суті, її уособлюють і вербально репрезентують. Саме ця ознака засвідчує і їхню дейктичність, оскільки поза комунікативним актом, як і більшість дейктиків, кліше не наділені конкретною референцією: вони лише абстрактно, узагальнено, указують на можливість актуалізації в певній ситуації. У зв'язку з цим ситуативну модель слід називати ситуативно-дейктичною.

При декодуванні кліше мови-джерела необхідною умовою є урахування того, що кожне з них прив'язане до конкретної ситуації, а відтак до певного тематичного поля і когнітивно-мовного простору, що як результат сприяє успішному кодуванню одиниць мовою перекладу. Так, дотраслатологічний аналіз ПК *Jdu do výslužby* (Я подаю у відставку) передбачає отримання відповідей на низку запитань типу: що означає цей мовленнєвий акт; якою є його мета; чи можна спрогнозувати результат і за яких ситуативних обставин він буде успішним; де перших три запитання стосуються прагматичних ознак, останнє – ситуативних. У відповідь на перше запитання (Що означає мовленнєвий акт?) можна припустити, що це соціальний акт розриву, відмови від укладеної трудової угоди, успішним результатом якого є прийняття відмови. На першому етапі йдеться лише про припущення, оскільки ситуативні чинники на зразок соціальних характеристик мовців, місця і часу невідомі. Тільки тоді, коли ситуативний контекст виголошення акту *Jdu do výslužby* (Я подаю у відставку) відповідає низці конвенційних чинників, можна стверджувати, що це акт відмови від укладеної трудової угоди. До них належать: по-перше, ініціатор заяви пов'язаний трудовою угодою; по-друге, адресат уповноважений укладати і розривати трудові угоди; по-третє, місцем виголошення заяви є офіційна інституція, де укладено угоду; по-четверте, ефективність подання заяви здебільшого обмежена часом функціонування установи.

Якщо ж хоча б один із зазначених чинників порушено, є всі підстави переходу акту заяви на інше функціональне

поле. Зміна функції чутлива навіть до таких, здавалося б, другорядних порівняно з ХТО і КОМУ складників, як ДЕ і КОЛИ. Конвенційний характер заяви вимагає її реалізації у строго обмеженому локусі: в офіційній установі. Як тільки цей параметр змінено, наприклад замість інституції виступає помешкання мовця, відповідно, зміниться і комунікативна функція: акт заяви про розрив трудової угоди стане актом констатації наміру подати у відставку.

У схожий спосіб діє і зміна темпорального параметру КОЛИ, пор., з одного боку, *Я подаю у відставку*, а з другого, *Я подав у відставку* і *Я подам у відставку*. У першому випадку зміна теперішнього часу на минулий засвідчує констатацію здійсненого факту, у другому – час змінено на майбутній – констатацію наміру, попередження.

ПК на зразок *Я подаю у відставку* є знаками стереотипних ситуацій, що мають соціально детермінований, соціально необхідний характер, витоки класифікації яких представлено в розвідках Дж. Остіна, Дж. Сьорля та ін. із залученням дієслів-перформативів. Так, Ю. Апресян виділив такі угруповання:

1. Повідомлення, декларації: доповідати, доносити, заявляти, сповіщати; нагадувати, оголошувати, заперечувати, підтверджувати, підкреслювати, проголошувати, свідчити, повідомляти, запевняти, засвідчувати, стверджувати.

2. Визнання: каятися, сповідатися, зізнаватися;

3. Обіцянка: гарантувати, давати слово (давати чесне слово, давати обітницю, давати обіцянку), клястися, зобов'язуватися, завіряти, зарікатися, клястися, обіцяти, присягати;

4. Прохання: заклинати, молити, просити, благати, клопотати;

5. Пропозиції та поради: викликати, кликати (до себе), запрошувати, закликати (до порядку), рекомендувати, радити, пропонувати;

6. Попередження, пророцтво: попереджати, передбачати, застерігати, передрікати, передвіщати;

7. Вимога, наказ: карати, наполягати, доручати, наказувати, вимагати, пропонувати, висувати умову;

8. Заборона, дозвіл: дозволяти, дозволяти, забороняти, накладати вето, давати право, санкціонувати;

9. Згода, заперечення: визнавати, погоджуватися (згоден), заперечувати, протестувати, сперечатися, оспорювати, відмовлятися (робити);

10. Схвалення: благословляти, схвалювати, хвалити, стверджувати, рекомендувати (кого-л.);

11. Засудження: засуджувати, гудити, проклинати, звинувачувати;

12. Прощення: виправдовувати, відпускати (гріхи), прощати, вибачати, знімати відповідальність;

13. Мовні ритуали: дякувати, вітати, співчувати, бажати удачі, вибачатися, вітати, прощатися;

14. Соціальні акти передачі, відчуження, скасування, відмови тощо: брати назад своє слово, повертати своє слово, давати відвід, дезавуювати, денонсувати, довіряти, заповідати, капітулювати, відкидати, відводити, відмовлятися, звільняти від слова, відлучати, відрікатися, подавати у відставку, доручати (дітей кому-л.), присвячувати, здаватися, знімати (пропозиція), уповноважувати;

15. Називання, призначення: призначати, називати нарікати, проголошувати, оголошувати, присвячувати, проголошувати (республіку) [3, с. 200–202].

За Ю. Апресяном, таких дієслів у російській мові нараховано близько ста двадцяти, а в українській, за Л. Турик, близько ста сорока і розподілено на чотири групи [11, с. 320–324]. Більшість з них вживаються як перформативи у складі ПК. Останнім часом учені говорять не тільки про перформативні висловлювання, а й перформативні тексти, модус яких формують перформативні дієслова [7]. До такого тексту можна, наприклад, віднести, розділ «Сповідь» роману у віршах Л. Костенко «Маруся Чурай».

Наведений список перформативів (тем і підтем) не тільки засвідчує розмаїття ситуацій, а й багатство лексичної синонімії, якою можна скористатися перекладачеві. Трапляється, що виникає спокуса перекласти кожен із наведених перформативів універсальними дієсловом мовлення,

гіперонімом – *govoriti, kazati*, наприклад, *mluvit, povídat* (не *kázat*: kněz káže každou neděli). Останнім часом у чеському дискурсі набуває поширеності іншомовне слово *komunikovat* у значенні спілкуватися, розмовляти: *Chci umět lépe komunikovat, Senioři komunikují, Domnívám se, že umění komunikace začíná u schopnosti umět komunikovat sám se sebou*, хоча словник подає його значення так: *komunikovati* [-ny-] ned. (z lat.) 1. být ve spojení: fyz. komunikující nádoby spojitě *2. (co) úředně něco oznámit [14].

Здатність кліше в загальних рисах репрезентувати ситуацію, бути її знаком спонукає лінгвістів відносити їх до лексико-граматичної категорії, точніше, суперкатегорії інтеракційних дейктичних мовних одиниць, які «організують простір діалогу, виражаючи різноманітні інтеракційні категорії [1, с. 1]. Якщо говорити конкретніше, то базові види дейксиса – персональний, просторовий і часовий – можна представити системою координат Я – ТИ – ТЕПЕР – ТУТ, актуальної для усього масиву ПК.

До вимог перекладу з погляду ситуативної моделі належить необхідність зберегти автентичність дейктичних властивостей в іншомовному дискурсі. Інакше кажучи, правилом ситуативної моделі перекладу є відповідність (адекватність) дейксису мови оригіналу дейксису мови перекладу.

Аналіз форм вираження дейксису і способів їх збереження в перекладі варто розпочати з персональних, рольових ознак комунікантів.

1. Персональний дейксис ХТО – КОМУ.

Персональний (рольовий) дейксис вважається одним з головних [2, с. 28], точкою відліку якого є мовець, що спрямовує мовленнєвий акт на адресата. Разом з тим він дозволяє слугувати основою розрізнення суб'єктивного (центр координації збігається з мовцем) і об'єктивного (центр координації не збігається з мовцем) дейксисів [10, с. 7]. Якщо вихідною точкою є мовець, говорять про Я-орієнтовані ПК, якщо ж адресат – ТИ-орієнтовані і; як відомо, ця точка може бути формально і не вираженою. Так, в актах згоди до першого угруповання належать висловлювання на зразок:

Я погоджуюся, Я (Ми) не проти, до другого: Маєш (-те) рацію; Як (наче) в око вліпив (-ли), до третього: Що правда, то правда; Що правда, то не гріх; Що й казати; Ще б пак!; Ще б як!; Чому б ні; Чом би й ні; Чом ні. І таке ранжування центрів координації варто зберегти в мові перекладу.

Чималу роль у потрактуванні функцій ПК відіграє синтаксична позиція персональних дейктиків, пор.: *Я раджу вам зробити це. – Зробити це раджу вам я; Я дякую вам за це. – За це дякую вам я.* Як відомо, у комунікативній структурі речення тема, або відома частина інформації, займає початкову позицію, а рема, що включає нову інформацію, – кінцеву. Задана в оригіналі темо-рема-тична комунікативна структура повинна неодмінно враховуватися і в перекладі, оскільки перенесення акценту з одного елемента на інший може позначитися на комунікативній функції, зокрема перекодуванні наведених вище ПК у висловлювання констатації факту.

Говорячи про персональний дейксис, вживають ще й синонім – рольовий дейксис, що в широкому розумінні передбачає не тільки формальну вказівку на Я і ТИ, а й урахування характеристик з погляду соціальних ролей, комунікативних позицій, наприклад ієрархічних ознак «вищий» – «нижчий». Так, для системи координат, де мовець ХТО (вищий за статусом), а адресат КОМУ (нижчий за статусом), релевантними є спонукальні акти з дієсловами *наказувати, вимагати*; для координат ХТО (нижчий за статусом) – КОМУ (вищий за статусом) – *просити, благати, вмовляти*, що на практиці реалізується в таких актах, як: *Я наказую вам, щоб ... – Přikazuji vám, abyste to...*, де в чеському перекладі можливий синонім – *žádám*; *Я прошу вас, щоб ... – Žádám vás, abyste to ...*, де неможливий синонім – *přikazuji*.

Наказ у формі прохання – непоодиноким явищем для сучасного дискурсу. Значну роль тут відіграє спорідненість значень наказу і прохання: від адресата хочуть, щоб той щось зробив, однак ступінь примусу і можливість вибору реакції, зокрема припустимість відмови, у них різні. Реакція на прохання може бути і позитивною, і негативною: прохання

надає право на «відступ», спротив, перемовини, суперечки, торги. Відмова у проханні не бажана, але можлива.

Наказ же не передбачає такої свободи, невиконання наказу здебільшого призводить до застосування санкцій, конфлікту. В умовах демократизації дискурсу експлікація індикатора наказу – перформативного дієслова *наказую* небажана, тому, наприклад, висловлена під час паспортного контролю прикордонником фраза *Bud'te tak laskav a předložte mi svůj pas* має бути перекладена саме як *Будь ласка, пред'явіть (дайте) свій паспорт, а Prosím, předložte mi svůj pas* як *Прошу, пред'явіть свій паспорт*. Параметри ситуації, у межах якої перебувають комуніканти – прикордонник і той, хто перетинає кордон – сприяють тому, щоб ввічливе прохання *Bud'te tak laskav* сприймалося як знак наказу подати документ; альтернативи тут немає.

Останнім часом звертають увагу на гендерну маркованість мовлення, релевантну і при вживанні деяких ПК. Наприклад, у ситуації відпущення гріхів (*Odpouštím své hříchy – Відпускаю твої гріхи*) в католицькій і православній релігійній традиції цією функцією наділені чоловіки, на відміну від протестантської; суто чоловіче вітання жінці (*Uctivě Ruce libám*) повинне бути перекладеним суто чоловічим відповідником на зразок *Моє шанування, Мої поклони*, щоправда, у наведених українських еквівалентах позиція адресата немаркована гендером, оскільки адресатом може виступати і жінка, і чоловік. З гендерного боку найближчим до чеського є *Цілую ручки*, але воно змінює стилістику вітання через регіональний характер і патину старовини. Відповідність гендерної маркованості в емоційному реактивному акті на невічливе прощання *Jen si jdi, nikdo tě nedrží!* може бути представлена в таких українських варіантах: *Та йди ти, ніхто тебе не тримає!* і *З Богом Парасю!* Останнє, хоч і формально включає звертання до жіночої статі *Парасю* (так колись говорили, коли дівчину брали заміж) і начебто сприймається як жіноче, функціонально втратило гендерну маркованість і може вживатися і до осіб чоловічої статі, але як фамільярне на зразок російського *Скатертью дорога (-жка)*.

2. Дейктичний показник ДЕ.

Специфіка просторового дейкxису ПК полягає в тому, що він указує на місце реалізації стереотипної вербальної дії, яку узагальнено можна подати як ТУТ на відміну від інших висловлювань, де релевантною може бути і локалізація ТАМ. Водночас дейктичний показник ТУТ стосовно ПК має складнішу природу, зумовлену соціальною детермінованістю цих одиниць, прив'язаністю до ситуації, певною точкою відліку, конвенційністю і синтагматично-парадигматичними відношеннями. Серед масиву ПК є одиниці, нестрого прив'язані до місця вживання, але є й такі, що вимагають тільки певного контексту. Взввши до уваги фатичне питання *Jak se máš / máte?* – контактний стимул, який здебільшого виступає в поєднанні з вітанням, варіантними еквівалентами якого є: *Як справи?*, *Як життя?*, *Що нового?* (діал. *Як ся маси?*). Мета його – не отримати інформацію, а сформувати конотативне тло як абсолютну цінність. На нього не прийнято давати розлогу відповідь. Той, хто сприймає такий акт як інформаційний, імовірно, не знає його конвенційної природи. Т.І. Винокур якось жартома відзначила, що немає нуднішої людини, яка на запитання *Як справи?* дає детальну відповідь.

З іншого боку, неможна заперечувати факт, що в реальному мовленні okazіональна ініціатива знаходить підтримку і поширюється в узусі, сприяючи розвитку полісемії смислів, функцій. Так, у Чехії за англосаксонським зразком при зустрічі людей часто звучить тепер *Jak se máš / máte?*, і ця модель набуває поширення, що вплинуло на розвиток функціонального потенціалу виразу, зокрема як індикатора привітання. Оскільки в українській традиції вона, хоч і трапляється, є okazіональною, то й перекладати її краще як у поєднанні з вітанням, аби не втратити інтенцію інтимізації стосунків.

Культурна специфіка позначається й на формах мовленнєвої поведінки. Зіставляючи культурні норми американців і чехів, письменник Й. Несвадба не без гумору відзначав: «*Když někoho oslovíte: «Jak se máte?»*, američan neodpoví: «*Děkuji, a jak se máte vy?»*, nýbrž: «*Děkuji, mám se báječně, a jak se máte vy?»* Чехи ж, як тонко підмітив в одному із своїх нарисів

К. Чапек, відповідаючи на питання «*Jak se máte?*», переважно скаржаться на життя, але роблять це бадьорим тоном, наче похваляються труднощами, без яких живуть лише нероби. У серйозної людини в голові турботи – і це нормальна річ. У поведінковому плані українці теж люблять скаржитися, навіть якщо їх справи не зовсім кепські. Можливо, спрацьовує традиційне невдоволення життям, невміння цінувати день насущний, а то й острах не наврочити, не сполохати удачу. Щоправда, тут потрібно зважати на регіональну специфіку, наприклад в Одесі, і взагалі на Одещині, у відповідь на схожі питання люблять похвалитися. Можливо, через пресловутий одеський оптимізм і життєлюбство.

Вираз *Jak se máš / máte?* використовують і лікарі як інформаційне запитання, але під прикриттям фатичного, контактовстановлювального, тим самим пом'якшуючи не зовсім просту для пацієнта ситуацію. Р. Френкель, досліджуючи діалоги лікаря і пацієнта, дійшов висновку, що запитання лікаря *Jak se (dnes) máte?* (*Як справи?*) на початку розмови деінде призводить до комунікативної невдачі чи дезорієнтації адресата, оскільки може сприйматися як елемент фатички (у такому разі пацієнт може відповісти: *Dobře, a co vy, pane doktore?* (*Добре. А як ви лікаре?*)), а не як професійне інформаційне запитання про стан здоров'я пацієнта. Така двозначність смислу викликана наміром лікаря применшити формальність стосунків за рахунок вживання повсякденних зворотів. Щоб уникнути інтерференції і нейтралізувати непорозуміння, лікар може поставити більш конкретне питання: *Máte nějaké potíže?, Co pro vás dnes mohu udělat?* [13, с. 94–95]. Відповідно, в перекладі можна компенсувати недостатньо інформаційний зміст фатичного запитання *Як справи?* додатковими *Чи є проблеми?, Що я можу для вас зробити?*

3. Часовий дейксис – КОЛІ.

Часовий дейксис описують за допомогою трьох понять: часу певного мовленнєвого акту, часу події і точки відліку в часі. Указівка на час зазвичай виражається за допомогою займенникових прислівників (*колись, тепер, потім*), дієслівної

категорії часу, лексичними засобами, при цьому кожна мова характеризується своїм підходом до темпорального членування дійсності. Специфіка часового дейксису ПК в обох мовах, маркованих перформативністю, полягає у виключній прив'язаності до показника теперішнього часу (ТЕПЕР), проте у формальному вираженні спостерігається певна свобода. Ставлення до часу позначається на слововживанні, наприклад, шанування часу німцями залишило такий рефлекс в багатьох мовах, як *німецька точність*. При першому знайомстві з чеською мовою очевидне традиційне членування доби на такі часові відрізки, як *rano (jitra) – ранок, den – день, večer – вечір, noc – ніч*. При глибшому пізнанні приходить розуміння того, що ці відрізки є базовими і своєю універсальністю дещо спрощують мовну картину бачення часу: вона багатша, має свої нюанси. У чеській мовленнєвій традиції можна натрапити на вітання *Dobré dopoledne!, Dobré poledne!, Dobré odpoledne!*, яким відповідає український еквівалент *Добрий день!*, хоча такі лексичні засоби, як *полудень, до полудня, після полудня* є звичними для українського слововжитку, але у вітаннях не залишили рефлекси. У науці це значення називають явищем недиференційованості значення слова в одній мові порівняно з іншою. Те саме стосується виразів *Přeji hezký podvečer, Přeji hezký večer*, які українською передаються еквівалентом *Бажаю гарного / приємного вечора!* Водночас українська мова має вітання *Добридень!*, яке, щоправда, виходить з активного вжитку і не має точного еквівалента в чеській мові, крім *Dobré rano!*, хоча, знову ж таки, у системі чеської є слова *úsvit (світанок), za svítání (на світанку)*.

Виразу специфіку ставлення до часу мають і формули, які вживають при зустрічі знайомих людей, що тривалий час не бачилися. Якщо чехи кажуть *To už je let, co jsem vás neviděl!*, то адекватним її перекладом буде *Як давно ми не бачилися!*, у російському варіанті *Сколько лет сколько зим!* При більшій емоційній напрузі можна вжити альтернанти *Сто / Тисячу років тебе не бачив!*, що відповідає аналогічним російським виразам. Н. Формановська і П. Тучни, автори посібника про російсько-чеський етикет, зауважували, що росіяни схильні

перебільшувати часову віддаленість [12, с. 97], натомість чехи трохи стриманіші, точніші. Мовна свідомість народів фіксує і власне ставлення до часу, й уявлення про нього в інших етносів, часто негативно марковане, пор.: *za uherský rok* (у чехів), *za ruski rok* (у поляків).

4. Дейкис категорії ввічливості.

Дейктичні складники ситуативної моделі перекладу ХТО – КОМУ – ДЕ – КОЛИ є базовими і традиційними. У межах комунікативно-прагматичного напрямку ці складники, крім персональності, темпоральності і локальності, вимагають ширшого тлумачення, пов'язаного із соціальною та дискурсивною природою ПК, їхньою конвенційністю. Більшість конвенційних ПК, уплітаючись у структуру дискурсу, є ще й «вказівкою» ситуативного тла, пов'язаного із ввічливістю. Такі кліше називають етикетними. Зберегти ввічливість, нехай і формальну, – обов'язок перекладача, особливо коли вона маркована різноманітними обставинами, пор., наприклад нейтральне прощання і офіційне: *Na shledanou!* – *До побачення!*, *Dovolte nám se s vámi rozloučit* – *Дозвольте нам з Вами попрощатися*.

Культура сприйняття ввічливості у кожного народу своя. Так, на думку вчених, етикетні кліше в англійській культурі є стереотипним вербальним засобом встановлення горизонтальної дистанції між комунікантами. У російськомовній культурі – швидше вертикальної [8, с. 103–106]. Можна припустити, що в українців, які культурно і просторово знаходяться між германським й російським етносом, трапляється зазвичай і перше, і друге. Звичайно, спосіб вияву / невияву ввічливості залежить від вихованості. Вихована людина ніколи не буде сприймати ввічливість як вияв слабкості, як привід для іронії, глузування.

Увічливість часто використовують письменники як художній прийом у зображенні своїх героїв. Ярослав Гашек у романі «Пригоди бравого вояка Швейка» зробив це особливо майстерно, зображаючи словесний портрет Швейка, наприклад через самооцінку: *Já jsem úplně skromnej a vděčnej za všechno, co pro mne uděláte.* – *Я дуже скромна людина і буду*

вдячний за все, що ви для мене зробите. Особливість такої вербальної поведінки героя в тому, що йдеться про надмірність індикаторів ввічливості, зумовленою авторською інтенцією показати не виховану людину, а застосувати унікальний прийом: під прикриттям ввічливості вдатися до глузування простої маленької людини щодо влади, сильних світу цього. Швейк поводить себе так, начебто знаходиться не в осередку брутальності, в епіцентрі подій Першої світової війни, а у вишуканому товаристві. Його вітання і прощання чемні: *Má poklona, vášností, Dodrý večer přeju, pánove, všem vespolek, Dobrou noc, vášností*; звертання – зразкові: *vášností pane rado, pane doktore / obrarct / feldkurate, nadporučíku, milostpani, ctěný pane*, а вибачення і подяки вишукані: *Děkuji vám, pánove, Já vám, věřte mne, pane komisáři, nikdy nezapomenu na vasi dobrotu, Poslušně hlasím, pane obrarct, že mě to strašně mrzí, Pardon*.

Цікаво, що йдеться тут не про побутове лицемірство, характерне, скажімо, мольєрівському Тартюфу чи гоголівському Манілову, а саме про глузування. Швейк – не підлабузник і лицемір: надмірною ввічливістю він дискредитує армійські порядки, у тому числі і мілітаристські кліше: *At' žije, pánove, cisař František Josef II, Tuhle vojnu vyhrájem*. Швейк, як прапорами, розмахує й іншими типовими для армії лозунгами «тримай рота на замку і служи», «порядок є порядок», «наказ є наказ». Серед усіх дейктиків ввічливості, точніше псевдоввічливості, слід виділити вираз *poslušně hlasím*, який вживається героєм особливо часто. *Poslušně hlasím* – це калька німецького кліше (*melde gehorsam*), (букв. 'з послухом доповідаю') з конотацією чиновшановування, характерного для австро-угорського мілітаристського дискурсу, глибинна суть якого зводилася до самоприниження.

На жаль, українські варіантні еквіваленти «насмільось доповісти» і «дозвольте доповісти», найоптимальніше дібрані перекладачем роману С. Масляком, не дозволяють передати той ступінь приниження і послуху, притаманний формулам чеської і німецької мов, оскільки включають сему 'прийняття на себе відповідальності', що «не передбачено» виразом *poslušně hlasím*, а відтак і в доведеній до абсурду австро-угорській

мілітаристській субординації. Швейк, звісно, тим «послухом» зловживав. У тексті трапляються діалоги, де кліше вживається в усіх репліках героя, що анітрохи не позначається на художній якості тексту. Варто зазначити, що перекладач іноді пропускає *poslušně hlasím*, чим, на наш погляд, дещо деформує замисел письменника, оскільки той виявив надзвичайну чутливість до добору мовного матеріалу. Мабуть, жодне інше висловлювання не змогло б так виразно, одним штрихом, представити зайняту «маленькою» людиною позицію протистояння чужій народові владі. Слід відзначити, що послух (по-німецьки *Gehorsam*), який, на думку А. Вежбицької, становить специфіку німецьких культурних норм, у повоєнні роки поступово почав втрачати свою актуальність в Німеччині, тоді як австрійці і надалі виявляють схильність до збереження авторитарності [4, с. 687–688]).

Говорячи про способи вираження ввічливості, їх ранжування, варто звернутися до актів запрошення (пропозиції) здійснити певну дію, наприклад випити каву, присісти, увійти в приміщення тощо. Гіпотетичність ситуації запрошення чи пропозиції та інтенсифікації ввічливості підкреслюється в обох мовах різними засобами, насамперед граматичними: а) умовним способом дієслова, б) умовним підрядним реченням, в) запереченням, г) питальною формою речення. Здебільшого ці засоби виступаючи в поєднанні, посилюють насичення ситуації ввічливістю, пор.: *Chcete kavu? – Nechtěl byste kavu?; Хотите каву? – Чи не хотіли б ви кави?* Як видно, у поданих варіантних формах пропозиції кожен другий варіант представляє одночасне поєднання умовного способу, заперечення і питальної форми. Причому ТИ-орієнтовані запрошення дозволяють об'єктивувати вираз, акцентувати позицію адресата, з повагою поставитися до його рішення, навіть коли пропозиція буде відкинута. З поданих нижче прикладів видно, що обидві мови мають значний потенціал способів вираження пропозиції і способів її інтенсифікації:

Chcete / přejete si...

Snad / možná / asi / patrně dáte si kavu?

Хочете / бажаєте кави?

Може / можливо / імовірно / мабуть вип'єте кави?

<i>Máte / Nemáte / Měl byste / Neměl byste chut' ...?</i>	Бажаєте / не бажаєте / чи маєте / чи не маєте бажання ...?
<i>Nechcete / Chtěl byste / Nechtěl byste ...?</i>	Не хочете / хочете / чи не хотіли б...?
<i>Nechceš kafičko?, Není libo šálek kavy?</i>	Чи не хочеш кавки /кавуси? Чи не бажаєш філіжанки кави?

Способами пом'якшення волюнтативного впливу на адресата, є епістемічні вирази *snad, možná, asi, patrně: Snad byste měl zájem dnešní večer strávit s námi?*, демінутиви: *(Nechceš kafičko?, Šáleček horkého čaje?, Směl bych vás kousíček doprovodit? (Jeřábek)*, слова зі значенням «мала кількість»: *Ještě krapet (moxu) čaje, doktore? (Neff), Nechtěl byste se něčeho / trochu napít?, Nechcete si na chvíli sednout?*, натомість слова *určitě, přesně* цей вплив посилюють: *Přijďte zítra, určitě!, Přijďte zítra přesně v pět.*

Варто зазначити, що об'єктивація запрошення через ТИ-орієнтовані запрошення не позбавлена суб'єктивного ставлення до адресата, увиразненого носіями модальних відтінків бажаності, наполегливості (здебільшого частками та прислівниками): *Tak si sedněte!, Klidně si sedněte! Jen si sedněte!, No / Nu(ž) tak si sedněte!, Tak si přece sedněte!, Sedněte si prosím / laskavě / bud'te tak hodná, Jen si pěkně sedněte, Raději si sedněte, Tak si proboha sedněte, Třeba si sedněte, Sedněte si konečně, Sedněte si prosím, nedejte se pobízet!, Bude mi potěšením, sedněte-li si.* Іноді модальні частки і вирази можуть поєднуватися і, особливо при коректурах і несинтаксичних паузах, слугувати ще й виявом невпевненості в доцільності пропозиції: *Mister Engineer, my bysme teda jenom – jaksi si myslíme, že tu poslední kolejnici, co jsme s ní dosáhli toho sedla, no teda... ten poslední hřebík do ní... že byste měl zatlouct vy (Pluhař).* Звісно, українська мова має багатий матеріал, а перелік його одиниць залишається відкритим, що дозволяє зробити модальність в перекладі адекватною.

Кожна з наведених вище пропозицій-запрошень характеризується своїм модальним відтінком. В інтерпретації повідомлення одержувачем мови може превалювати дещо

інша модальність, у тому числі й не та, що виражається мовцем. Припускаємо, що у процесі перекладу може мати місце поєднання, як мінімум, трьох модальностей – оригіналу, перекладача і адресата.

Вражаючою порівняно з українською мовою є кількість пропозицій (запрошень) із запереченням на зразок:

<i>Nechceš kafičko?</i>	<i>(Чи) не хочеш кавки / кавусі?</i>
<i>Není libo šálek čaje?</i>	<i>(Чи) не бажаси філіжанки чаю?</i>
<i>K jídlu nebudeš chtít nic?</i>	<i>Чи не хочеш щось попоїсти?</i>
<i>Nechcete si na chvíli sednout?</i>	<i>(Чи) Не хоче на хвилинку присісти?</i>
<i>Nepůjdete dále?</i>	<i>(Чи) Не зайдете далі?</i>

Заперечення виконує функцію пом'якшення спонування, але в пропозиції, і особливо в запрошенні, воно, з прагматичного погляду, нівелюючи тиск мовця на адресата, на український погляд, надає й присмаку меншого наполягання, що, скажімо, може сприйматися як не зовсім увічлива і вдала форма пропозиції. В організації української дискурсивної діяльності чималу роль відіграє акт припрошування – наполегливого запрошення, наприклад сідати до столу, частуватися.

Якщо звернути увагу на форму постановки запитань, то заперечна частка пом'якшує прямолінійну постановку питання, пор.: *Nechceš kafičko?* – *Chceš kafičko?*; *Не хочеш кавки / кавусі?* – *Хочеш кавки / кавусі?* В українській мові вилучення негатиї в запрошеннях доречно компенсувати часткою чи, яка надає виразу більшої ввічливості, пор.: *Не хочеш кавки / кавусі?* – *Чи не хочеш кавки / кавусі?* – *Чи хочеш кавки / кавусі?* У вказаних пропозиціях слід звернути увагу також на конкретизатора пропозиції, який має форму демінутива. Уживання демінутивів також є засобом інтимізації мовлення, скорочення дистанції між співрозмовниками, своєрідним вираженням ввічливості на побутовому рівні і, звісно, такі словоформи варто зберегти в перекладі. Чеська й українська мови наділені широкою палітрою словотвірних формантів з метою адекватної передачі смислів й досягнення стилістичного суголосся.

У такий спосіб ситуативна модель перекладу спонукає розглядати ПК як багатогранний дейксис, збереження якого є необхідною умовою роботи перекладача.

Підбиваючи підсумки в цілому, важливо при перекладі прагматичних кліше враховувати такі чинники: по перше, прив'язаність до певної ситуації і сприймати їх як особливий різновид дейксису, що увиразнює персональний, часовий, просторовий, соціальний, конвенційний складники; по-друге, комунікативну специфіку з орієнтацією на інтенції мовця й передбачуваний комунікативний ефект; по-третє, належність до системи мови й носіїв мовної картини світу. Перші два чинники становлять макростратегію перекладу, третій – мікростратегію, а разом забезпечують його адекватність.

Література

1. Алферов А.В. Интеракциональный дейксис как средство организации речевого взаимодействия (на материале французского языка) : автореф. дис. на соискание ученой степени докт. филол. наук : спец. 10.02.05 «Романские языки» / А.В. Алферов. – 2001. – 32 с.

2. Апресян Ю.Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира / Ю.Д. Апресян // Семиотика и информатика : сборник научных статей. – М., 1986. – Вып. 28. – С. 5–33.

3. Апресян Ю.Д. Избранные труды : в 2 т. / Ю.Д. Апресян. – М. : Языки русской культуры, 1995. – Т. 2 : Интегральное описание языка и системная лексикография. – 767 с.

4. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / Анна Вежбицкая ; [пер. с англ.]. – М. : Языки русской культуры, 1999. – I–XII. – 780 с.

5. Воскобойник Г.Д. Тождество и когнитивный диссонанс в переводческой теории и практике / Г.Д. Воскобойник // Вестник МГЛУ. – Серия : Лингвистика. – М. : МГЛУ, 2004. – Вып. 499. – 181 с.

6. Гвоздев В.В. Контекст и некоторые проблемы парадигматики клише / В.В. Гвоздев // Роль контекста в

реализации семантических особенностей языковых единиц. – Курск, 1987. – С. 14–22.

7. Грязнова Ю.Б. Перформативные тексты в методологии науки : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филос. наук : спец. 09.00.08 «Философия» [Электронный ресурс] / Ю.Б. Грязнова. – М., 1998. – 16 с. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/proizvedenie-kinoiskusstva-kak-prostranstvo-mezhkulturnogo-dialoga#ixzz3TuShml4J>.

8. Карнюшина В.В. Коммуникативно-прагматическое направление в изучении дейктических характеристик английских клишированных словосочетаний / В.В. Карнюшина // Дискурс и коммуникация : лингвокультурологический и лингводидактический аспекты : сборник научных статей. – Сургут : Сургутский гос. ун-т ХМАО–Югры, 2009. – С. 103–106.

9. Мински М. Фреймы для представления знаний / Марвин Мински ; [пер. с англ. О.Н. Гринбаума]. – М. : Энергия, 1979. – 151 с.

10. Стернин И.А. К проблеме дейктических функций слова : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / И.А. Стернин. – М., 1973. – 18 с.

11. Турик Л. Перформативні лексеми сучасної української мови / Л. Турик // Вісник Львівського університету. – Серія філол., 2004. – Вип. 34. – Ч.П. – С. 319–325.

12. Формановская Н. Русский речевой этикет в зеркале чешского / Н. Формановская, П. Тучны. – М. : Русский язык, 1986. – 240 с.

13. Hoffmannová J. Jak vedeme dialog s institucemi / J. Hoffmannová, O. Müllerová. – Praha : Academia, 2000. – 188 s.

14. Slovník spisovného jazyka českého [Электронный ресурс] / Za vedení B. Navrátky (hlavního redaktora), J. Běliče, M. Helcl a A. Jedličky. – Режим доступа : <http://ssjc.ujc.cas.cz/>

Стаття надійшла до редакції 17 лютого 2015 року